

УДК 342.531.17

**ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ВИДИ ЦЕНЗІВ
У ВИБОРЧОМУ ПРАВІ**

**LEGAL NATURE AND TYPES OF LIMITS
IN ELECTORAL LAW**

Марцеляк О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Марцеляк С.М.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
муніципального і міжнародного права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

У статті розкрито питання щодо правової природи та призначення виборчих цензів, їх ролі у визначенні кола виборців і претендентів на представницький мандат. Проаналізовано види цензів у виборчому праві України та низки зарубіжних країн.

Ключові слова: цензи, вибори, конституція, віковий ценз, ценз громадянства, ценз осілості, моральний ценз, ценз дієздатності, професійний ценз, статевий ценз.

В статье раскрывается вопрос относительно правовой природы и предназначения избирательных цензов, их роли в определении круга избирателей и претендентов на представительский мандат. Проанализированы виды цензов в избирательном праве Украины и ряда зарубежных стран.

Ключевые слова: цензы, выборы, конституция, возрастной ценз, ценз гражданства, ценз оседлости, моральный ценз, ценз дееспособности, профессиональный ценз, половой ценз.

Article is devoted the question of the legal nature and purpose of electoral qualifications, their role in identifying the voters and candidates to representative mandate. Analyzes the types of qualifications in the electoral law of Ukraine and several foreign countries.

Key words: qualifications, elections, constitution, age, qualification citizenship, residency requirement, moral qualification, qualification capacity, professional qualification, sexual qualification.

Важливою ознакою сучасних демократичних виборів є визнання загального виборчого права за всіма дорослими та психічно здоровими громадянами. Цей аспект ще на початку ХХ ст. яскраво підкреслював відомий правник Б.О. Кістяківський, який говорить: «Нема нічого, що такою мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право» [1, с. 679].

Водночас варто відзначити, що світова виборча практика передбачає окремі обмеження в загальному виборчому праві – цензи, запровадження яких має на меті чітко визначення кола виборців, а також критеріїв, за якими відбираються претенденти на мандат представницького органу. Вивченням окремих аспектів правової природи таких цензів займалися А.С. Автономов, Т.В. Герасименко, С.М. Дерев'яно, Ю.А. Дмитрієв, Л. Дюгі, В.Б. Ізраєлян, В.Г. Ігнатов, Б.О. Кістяківський, С.А. Кисліцин, Л.А. Шалланд, В.М. Шаповал та інші вчені. Однак сьогодні потребують узагальнення запропоновані ними наукові підходи до характеристики виборчих цензів і вироблення загальної правової природи й видів цензів у виборчому праві. Саме це є метою статті.

Відповідно до ст. 70 Конституції України право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день

їх проведення 18 років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними [2]. Таким чином, правоздатність громадян України в реалізації виборчого права має універсальний характер та однаковий обсяг, будь-які прямі чи непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками забороняються.

Це досить демократичний підхід у визначенні виборчої дієздатності вітчизняних виборців, який постає з природно-правової концепції права та ґрунтується на міжнародних виборчих стандартах, вироблених світовою спільнотою в результаті тривалого розвитку й боротьби за впровадження у виборчу практику демократичних цінностей. Ще в XVII ст. було сформульовано тезу, за якою право на владу є таким же природним правом індивіда, як право на приватну власність. Уперше ідею загального виборчого права було документально зафіксовано в народному договорі, оприлюдненому за часів англійської революції. У тому ж XVII ст. загальність права голосу було визнано в окремих північноамериканських колоніях. Її підґрунтя становило укладення ковенантів, на основі яких функціонували релі-

гійні громади за умов церковної реформації. Члени таких громад у вирішенні громадівських справ вважалися рівними. У XVIII ст. ідею загального виборчого права було поєднано з ідеєю народного суверенітету: Ж.-Ж. Руссо стверджував, що суверенітет належить народу, проте кожному індивіду належить його рівна «частина», яку він може реалізувати шляхом відповідного волевиявлення [3, с. 24]. Після революційних подій у Європі в середині XIX ст. в більшості європейських країн розпочався етап демократичного державотворення, який характеризувався також поступовою демократизацією виборчого права, що мало наслідком визнання загального виборчого права як історично зумовленої соціальної необхідності. У XX ст. загальне виборче право стало вважатися звичайною практикою.

Проте, незважаючи на демократичне визначення виборчим законодавством більшості країн виборчої правосуб'єктності громадян, воно передбачає також деякі види обмежень, що проявляються у формі певних цензів (умов, кваліфікацій). У юридичній літературі існують різні позиції щодо самого їх розуміння. Найбільш поширеним є підхід, відповідно до якого цензи являють собою спеціальні умови або вимоги (умови) щодо осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права [4,

с. 328; 5, с. 129; 6, с. 41]. Ці умови чи вимоги знаходять своє правове вираження в конституції країни або у виборчих законах, якщо при цьому конституція передбачає можливість законодавчого врегулювання виборчих цензів.

Таким чином, **виборчі цензи** – це передбачені конституцією або виборчим законодавством вимоги (умови) щодо осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права, які зумовлюються потребами суспільства або є об'єктивними за природою (вік, дієздатність), чітко визначають електорат країни та окреслюють коло претендентів на мандат представницького органу, гарантуючи цим заборону привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих індивідів або груп індивідів.

Виборчі цензи бувають різноманітними та дуже рідко співпадають під час реалізації виборцями свого активного й пасивного виборчого права.

Конституція України та Закон України «Про вибори народних депутатів України» до виборчих цензів відносять ценз громадянства, віковий ценз, ценз дієздатності, ценз осілості та моральний ценз. Необхідно їх проаналізувати.

Ценз громадянства полягає в тому, що активним і пасивним виборчим правом у нашій країні наділяються лише громадяни України.

При цьому не має значення, у якому порядку було отримано громадянство України, якими є термін перебування в громадянстві України та місце проживання громадянина. Громадяни України, які проживають чи перебувають у період підготовки й проведення виборів за межами України, мають право голосу на виборах депутатів, реалізація якого забезпечується включенням їх до списку виборців на відповідній закордонній виборчій дільниці.

Світова ж практика в цьому питанні дещо різниться та часом буває діаметрально протилежною: від відмови громадянам, які проживають за кордоном, у реалізації ними свого виборчого права (наприклад, таке правило діяло до 1979 р. в Тунісі, до 1985 р. у Федеративній Республіці Німеччина (далі – ФРН), до 1989 р. в Ісландії, до 1991 р. у Швейцарії [7, с. 372]), відмови іноземним громадянам у реалізації ними свого виборчого права (це ґрунтується на такій тезі, виробленій у 1967 р. Міжпарламентським союзом: «Щоб мати право голосу, потрібно бути громадянином країни; у жодній із держав право голосу не надається іноземцям»; сьогодні на регіональному рівні є позбавленими суб'єктивного виборчого права особи з подвійним громадянством у Белгородській, Іркутській та деяких інших суб'єктах Російської Федерації [8, с. 137]) до

надання виборчих прав навіть іноземцям чи особам без громадянства. Так, п. «b» ст. 8 Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. передбачає, що кожний громадянин Європейського Союзу, який проживає в країні-члені Європейського Союзу, громадянином якої він не є, має право брати участь у голосуванні та балотуватися як кандидат на муніципальних виборах у країні-члені Європейського Союзу, у якій він проживає, на тих же умовах, що й громадяни цієї держави [9, с. 60]. Подібне правило передбачається Статутом Союзу Білорусі та Росії від 23 травня 1997 р. для громадян Російської Федерації й Білорусі [10], Федеральним законом Російської Федерації «Про основні гарантії виборчих прав і права на участь у референдумі громадян Російської Федерації», ст. 18 якого передбачає, що в списки виборців на виборах до органів місцевого самоврядування включаються, згідно з міжнародними договорами Російської Федерації й відповідними федеральними законами, законами суб'єктів Російської Федерації, іноземні громадяни, які досягли 18 років та постійно чи переважно проживають на території муніципального утворення, у якому проводяться вибори до органів місцевого самоврядування [8, с. 141].

В Угорщині, Фінляндії й Іспанії на місцевих виборах виборче право мають іноземні громадяни,

які проживають на території країни протягом певного часу та своєчасно сплачують податки [7, с. 372]. У Данії, Швеції й Норвегії на рівні місцевого самоврядування допускається участь у виборах іноземців – громадян інших північних країн, які входять до організації Північної Ради (Nordisk Rad). Положення Договору про Європейський Союз про можливу участь у виборах до органів місцевого самоврядування громадян держав-учасниць Європейського Союзу в Данії не діють, натомість вони є чинними у Швеції [11, с. 261].

У Швейцарії виборчі права іноземців зафіксовано лише в деяких кантональних конституціях, а федеральна конституція про це нічого не говорить. Так, у ст. 142 Конституції кантону Во 2002 р. говориться: «Іноземці – представники обох статей, які досягли 18 років, не хворіють психічними хворобами й психічними розладами, перебувають на території комуни та легально проживають у Швейцарії останні 10 років, у тому числі на території кантону протягом останніх 3 років, є частиною комунального електорату». Конституції напівкантону Аусерроден (кантон Аппенцель) 1995 р. та кантону Гризонс 2003 р. надають муніципалітам право допускати чи не допус-

кати іноземних громадян до участі в місцевих виборах. Основним Законом кантону Юра 1978 р. іноземцям дозволяється брати участь не лише в муніципальних, а й у кантональних виборах. При цьому поправка до Конституції кантону Юра 2000 р. закріпила за іноземними громадянами також пасивне виборче право на муніципальному рівні. Конституція кантону Невшатель також допускає іноземних громадян до муніципальних виборів, а з 2000 р. – і до кантональних виборів¹.

Надання іноземцям права голосу на місцевих виборах ґрунтується на тому, що вони за умов постійного чи переважного проживання в муніципалітеті є фактично втягнутими в життя певної місцевої громади, відповідно, рішення, які приймаються органами місцевого самоврядування, часто торкаються також їхніх прав та інтересів. Водночас муніципальні органи не вирішують питання загальнодержавного значення, тому немає серйозних підстав хвилюватися, що допуск іноземних громадян до місцевих виборів матиме наслідком їх вплив на забезпечення загальнонаціональних інтересів. Хоча зарубіжна виборча практика (наприклад, Нової Зеландії та деяких країн Латинської Америки) знає випадки, коли гро-

¹ Варто зауважити, що Конституція кантону Невшатель ще в 1848 р. закріплювала за іноземцями активне й пасивне виборче право на муніципальних виборах. Щоправда, тоді під іноземними громадянами розумілися в основному швейцарці – громадяни інших кантонів [12, с. 110].

мадяни інших держав та особи без громадянства наділялись активним виборчим правом під час виборів депутатів парламенту й глави держави [13, с. 30]. У Перу та Болівії допускається участь у виборах громадян інших латиноамериканських держав на підставі укладених міжнародних угод [7, с. 372]. У 1990 р. Кот-д'Івуар надав право голосу на парламентських і президентських виборах громадянам інших африканських держав, які проживають у країні. Колишні британські колонії (Ямайка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Соломонові Острови) надають виборче право всім громадянам Співдружності націй [4, с. 330].

Водночас зарубіжним виборчим законодавством нерідко передбачаються обмеження виборчих прав осіб, які стали громадянами країни в порядку натуралізації, а не за народженням, або залежно від терміну їх перебування в громадянстві. Зазвичай це проявляється в обмеженні пасивного виборчого права громадянина. Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 2 Конституції Сполучених Штатів Америки жодна особа, окрім громадянина за народженням, не підлягає обранню на посаду Президента США, а згідно із ч. 1, 3 ст. 1 Конституції США членом Палати представників Конгресу США може бути обрано особу, яка перебуває в громадянстві США не менше 7 років, а сенатором – особу,

яка перебуває в громадянстві США не менше 9 років [14, с. 354]. Конституція Республіки Казахстан також передбачає, що депутатом Сенату може бути громадянин Республіки Казахстан, який перебуває в громадянстві не менше 5 років (ст. 51), а Президентом Казахстану – громадянин Республіки Казахстан за народженням (ст. 41) [15, с. 178, 174]. Натомість у таких країнах, як Аргентина, Туніс, Таїланд, обмежується навіть активне виборче право для натуралізованих громадян. В Аргентині вони отримують право голосу лише через 3 роки після отримання громадянства, у Тунісі – через 5 років, а в Таїланді такі громадяни взагалі не отримують виборче право [4, с. 330].

Вітчизняне виборче законодавство вигідно вирізняється в цьому плані.

Віковий ценз пов'язує наявність у громадянина України виборчого права з досягненням ним певного віку: 18 років для реалізації активного виборчого права та 21 року для реалізації пасивного виборчого права. Запровадження такого вікового цензу має на меті наділення громадянина України виборчим правом у віці, коли він сформувався як особистість, має цілком усвідомлені політичні позиції, що ґрунтуються на певному рівні знань і хоча б мінімальному життєвому досвіді, та може свідомо зробити вибір на

користь тієї чи іншої політичної сили або окремих кандидатів у депутати.

На сьогодні в більшості країн світу щодо активного виборчого права віковий ценз становить саме 18 років. При цьому окремі зарубіжні конституції можуть чітко не встановлювати 18-річний вік, вживаючи визначення «доросла людина/ громадянин» (Конституція Австралії, Конституція Гвінейської Республіки), «повнолітні» громадяни (Конституція Ісламської Республіки Мавританія, Конституція Італійської Республіки, Конституція Князівства Андорра, Конституція Угорської Республіки, Конституція Республіки Джібуті, Конституція Французької Республіки, Конституція Японії) Так, за даними Міжпарламентського союзу, який у 1992 р. проводив дослідження цього питання й отримав відповіді зі 150 держав світу, у 109 країнах активне виборче право визнавалося за особами старше 18 років², лише в декількох – за особами старше

19–21 року. Наприклад, правом голосу за конституціями володіють 20-річні громадяни Князівства Ліхтенштейн, Республіки Камерун, Республіки Науру, Туніської Республіки, а також Китайської Республіки (Тайвань), не менше 21 року повинні мати для участі у виборах громадяни Князівства Монако, Королівства Лесото, Королівства Тонг³, Лаоської Народно-Демократичної Республіки, Ліванської Республіки, Малайзії, Мальдівської Республіки, Республіки Гаїті, Фіджі, Сент-Люсії, Співдружності Націй Пуерто-Ріко (мешканці острова Пуерто-Ріко з 1917 р. вважаються громадянами США), а в Бразилії⁴, Кубі, Ірані, Нікарагуа та на Гавайських островах (штат Сполучених Штатів Америки) правом голосу користуються громадяни за досягнення 16 років [4, с. 328–329], у Корейській Народно-Демократичній Республіці та Демократичній Республіці Східний Тимор – за досягнення 17 років.

² 18-річний віковий ценз для участі у виборах у виборчому законодавстві зарубіжних країн закріплюється здебільшого через термінологію «громадяни, які досягли віку 18 років», а також «у віці 18 років», «не менше 18 років», «за досягнення 18-літнього віку», «принаймні 18 років», «мають вік 18 років чи більше», «більше ніж 18 років» тощо. Обмежувачем нижньої межі вікового виборчого цензу виступає також рік чи конкретна дата проведення виборів у визначеннях: громадяни, «які досягли на день виборів включно 18 років», «яким до 1 січня року виборів виповнилося повних 18 років», «бути не менше ніж 18 років віку на 1 січня року виборів», «які досягли до часу виборів 18 років і більше», «на перший день виборів виповнилося 18 років», «ніхто з тих, хто не досягнув віку 18 років до дня виборів, не мають права голосувати» [16, с. 18–19].

³ Однак Конституція Королівства Тонга робить при цьому виняток для членів королівської сім'ї, які вважаються такими, що досягли зрілості у 18 років.

⁴ Слід зауважити, що Конституція Бразилії дещо диференційовано підходить до врегулювання цього питання: вона надає громадянам право голосу із 16 років за умови їх добровільної участі у виборчій кампанії, а з 18 років – з умовою обов'язкового голосування. Особливістю конституційного регулювання є те, що закріплюється не лише нижня межа вікового цензу, а й верхня, що майже не зустрічається у світовій практиці. Зокрема, за Конституцією Бразилії громадяни старше 70 років беруть участь у голосуванні лише в тому разі, якщо вони самі за власною ініціативою подали заявку про їх реєстрацію як виборців [6, с. 44].

Водночас на початку ХХ ст. віковий ценз для активного виборчого права досягав навіть 30 років (для жінок), а ще 40–50 років тому становив переважно 21–25 років. Наприклад, у Фінляндії з 1906 р. виборче право надавалось громадянам, яким виповнилось 24 роки, і ці вікові межі було знижено в 1944 р. до 21 року, у 1969 р. – до 20 років, у 1972 р. – до 18 років. У США виборчий ценз було знижено до 18 років лише в 1971 р., у Великій Британії, ФРН та Франції – у 1974 р., в Італії та Швеції – у 1975 р., в Ісландії – у 1984 р., в Індії – у 1988 р., у Швейцарії й Сенегалі – у 1991 р., в Ісламській Республіці Пакистан – у 2002 р. У Туреччині віковий ценз було знижено до 20 років лише в 1987 р., у Камеруні – у 1991 р., а в Марокко – у 1992 р. [7, с. 371].

Зниження вікового цензу активного виборчого права пов'язується з політичною боротьбою громадян за свої права, світовою тенденцією зменшення віку набуття громадянами повної дієздатності, виробленими світовою спільнотою виборчими міжнародними стандартами. До того ж завищення вікового цензу

є недемократичним, оскільки при цьому штучно звужується коло виборців, яке ще називається виборчим корпусом, або електоратом⁵. До зниження вікового виборчого цензу спонукають також європейські політики. Так, Комітет міністрів Ради Європи 6 грудня 2001 р. прийняв Рекомендації «Про участь громадян у місцевому публічному житті», якими було визначено конкретні кроки й заходи, спрямовані на заохочення громадян, яким через різні причини важко брати участь у публічному житті. Зокрема, щодо молоді Комітет міністрів Ради Європи рекомендував урядам держав-членів Ради Європи «розглянути питання про зменшення вікового цензу для голосування або можливості бути обраними на місцевих виборах, а також про участь у місцевих референдумах, консультаціях і народних ініціативах» [16, с. 20].

Що ж стосується пасивного виборчого права, то віковий ценз під час виборів депутатів парламентів, як правило, завжди є вищим. Наприклад, у Російській Федерації⁶, Чехії, Білорусії, Болгарії, Македо-

⁵ У літературі розрізняють юридичний виборчий корпус (сукупність виборців, внесених до виборчих списків), фактичний виборчий корпус (сукупність голосуючих виборців) та потенційний виборчий корпус (сукупність усіх виборців, як зареєстрованих, так і таких, що з певних причин не внесені до списків виборців) [4, с. 328].

⁶ Це стосується федеральних виборів, що ж до регіональних питання про право регіонального законодавця самостійно визначати віковий ценз було предметом розгляду Конституційного Суду Російської Федерації. І суд, відповідаючи на запит Законодавчих Зборів Республіки Карелія, які оскаржували право федерального законодавця обмежувати права законодавця суб'єкта федерації на встановлення вікового цензу, визнав цю норму Федерального закону Російської Федерації «Про основні гарантії виборчих прав і права на участь у референдумі громадян Російської Федерації» такою, що відповідає Конституції Російської Федерації.

нії, Естонії, Словацькій Республіці, Латвії та низці інших країн, як і в Україні, право балотуватися на посаду депутата парламенту мають громадяни, які досягли 21 року, в Узбекистані, Казахстані, Грузії та Литві – громадяни, які на день виборів досягли 25 років. Сенатором Казахстану може стати громадянин, не молодший 30 років, у США – громадянин, не молодший 35 років, у Чехії – громадянин, не молодший 40 років. Згідно з даними Міжпарламентського союзу в 1993 р. лише одна країна світу встановила пасивне виборче право для громадян із 17 років, 34 держави – з 18 років, 52 країни – з 21 року, 39 держав – з 25 років, в Екваторіальній Гвінеї – із 45 років, у Єгипті, Йорданії, Кувейті та Туреччині – з 30 років. У двох країнах передбачено «вилку» вікових обмежень для кандидатів: в Екваторіальній Гвінеї – із 45 до 60 років, в Ірані – з 26 до 75 років [17, с. 66].

Підвищення виборчого цензу для пасивного виборчого права ґрунтується на тому, що управління державою, у тому числі законодавчий процес, повинен знаходитись у руках людей, які є політично зрілими, мають значний досвід розв'язання життєвих проблем, можливо, навіть навички управлінської діяльності, володіють певною інформацією про навколишній світ, здатні усвідомлено приймати закони та інші

рішення з огляду на інтереси народу, держави, суспільства.

Згідно із загальноприйнятим підходом досягнення відповідного віку для реалізації громадянином свого виборчого права потрібне на день голосування. Хоча про це може прямо вказуватись у законодавстві. Наприклад, у ст. 22 Конституції Республіки Македонії проголошено, що кожний громадянин, який досяг 18-річного віку, набуває право голосу [18, с. 163]. Проте Конституцією Латвійської Республіки цей момент уточнюється, і у зв'язку з тим, що голосування в цій країні проводиться протягом двох днів (у першу неділю жовтня та в суботу напередодні), згідно зі ст. ст. 8 та 9 Конституції Латвійської Республіки, право голосу належить повноправним латвійським громадянам, яким на перший день виборів виповнилося 18 років. До Сейму може бути обрано кожного повноправного латвійського громадянина, якому на перший день виборів виповнився 21 рік [18, с. 40]. Конституція України також чітко передбачає, що право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років [2]. Натомість в Австрійській Республіці на виборах депутатів Національної ради виборче право належить особам чоловічої й жіночої статі, які досягли 18 років на 1 січня року виборів. Обраними ж можуть бути чоловіки

й жінки, які на день виборів мають австрійське громадянство та яким на 1 січня року виборів виповнилося повних 19 років (ст. 26 Конституції Австрійської Республіки) [19, с. 47].

Ценз дієздатності виражається в обмеженні реалізації виборчого права громадян, яких визнано судом недієздатними. Такими визнаються особи, які внаслідок хронічного, стійкого психологічного розладу не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р.). Зазначене рішення щодо громадянина може бути прийнято лише в судовому порядку на підставі ретельного вивчення медичного висновку. Не може відбуватись обмеження виборчих прав громадян України, які хворіють на психічні розлади, лише на основі психіатричного діагнозу або факту перебування на диспансерному обліку чи на стаціонарному лікуванні.

Гарантією виборчих прав громадян України в цьому плані є те, що процедура визнання особи недієздатною чітко врегульовується главою 34 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. Відповідно до Цивільного процесуального кодексу України заяву про визнання фізичної особи недієздатною може бути подано членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки й піклування,

психіатричним закладом. У такій заяві мають викладатися обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Заява має подаватися до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні в наркологічному чи психіатричному закладі, – за місцем знаходження цього закладу.

Справи про визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки й піклування. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа, вирішується в кожному випадку судом з огляду на стан її здоров'я.

Частиною 3 ст. 241 Цивільного процесуального кодексу України передбачено, що громадянина може бути також поновлено в дієздатності. Зокрема, скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення її цивільної дієздатності в разі її одужання чи значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, органу опіки й піклування. Рішення суду про поновлення громадянина в дієздатності є підставою для внесення його як до загального списку виборців, так і до списку виборців

на відповідній виборчій дільниці, а також дає право громадянину балотуватися на посаду народного депутата України.

Ценз осілості в національному виборчому праві виражається у вимозі до кандидата в народні депутати проживати на території України протягом останніх 5 років. Тобто ценз осілості має місце лише щодо реалізації громадянами України свого пасивного виборчого права та спрямовується на те, щоб депутатами Верховної Ради України обиралися особи, які достатньо глибоко знають і розуміють економічні, політичні, соціальні та інші проблеми державного й суспільного розвитку України, а тому можуть більш компетентно виконувати свої обов'язки.

При цьому проживання в Україні для кандидатів у народні депутати за Законом України «Про вибори народних депутатів України» означає таке:

1) проживання на території в межах державного кордону України;

2) перебування на судні, що перебуває в плаванні під Державним Прапором України;

3) перебування громадян України у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України в дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України, міжнародних організаціях та їх органах;

4) перебування на полярній станції України;

5) перебування в складі формування Збройних Сил України, дислокованого за межами України.

Такими, що проживають в Україні, вважаються також особи, які проживають разом зі згаданими особами як члени їх сімей. Якщо виходити з Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів сімей», ч. ч. 4 і 5 ст. 22 Закону України «Про міліцію» та ч. 6 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 [20], під членом сім'ї варто розуміти особу, яка перебуває із суб'єктом права в правовідносинах, природа яких визначається кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами, постійним проживанням і веденням із ним спільного господарства. Такі ознаки (вимоги) застосовуються диференційовано під час конкретного визначення членів сім'ї. Зокрема, до кола членів сім'ї особи належать її дружина (чоловік), їхні діти та батьки.

Щодо них ознака (вимога) ведення спільного господарства із суб'єктом права застосовується лише в передбачених законом випадках. Діти є членами сім'ї незалежно від того, якими вони є: дітьми будь-кого з подружжя, спільними або усиновленими, народженими в шлюбі чи позашлюбними.

Що ж стосується інших осіб, то вони можуть визнаватися членами сім'ї за умови постійного проживання разом із суб'єктом права та ведення з ним спільного господарства. Це можуть бути не лише близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), а й інші родичі або особи, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках із цією особою (неповнорідні брати, сестри, зять, невістка, вітчим, мачуха, опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші).

Проживання разом з особою відповідно до наведеного рішення Конституційного Суду України необхідно розуміти так, що ці особи постійно проживають разом у будинках приватного, державного й громадського житлового фонду, розташованих у сільській місцевості та

в селищах міського типу, і відповідають іншим ознакам (вимогам) для визнання їх членами сім'ї [20].

Варто зауважити, що сьогодні ценз осілості діє в небагатьох країнах⁷ і більше стосується реалізації особами свого активного виборчого права. Це встановлений законом час проживання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або виборчого округу, необхідний виборцю для включення його до списку виборців, щоб він міг скористатися своїм правом голосу. Так, у Франції⁸ для голосування на будь-яких виборах громадянин повинен прожити в комуні (низова територіальна одиниця) не менше шести місяців, у Новій Зеландії необхідний строк проживання громадянина на території виборчого округу становить три місяці [4, с. 330]. На парламентських виборах у США, ФРН, Канаді мінімальний строк проживання особи на території виборчого округу для включення її до виборчих списків складає, відповідно, один, три та дванадцять місяців [13, с. 35]. А от згідно із законодавством Швеції⁹ й Норвегії особи можуть включатися до списків виборців,

⁷ Цікаво відзначити, що щодо претендентів на посаду глави держави ценз осілості інколи передбачає ще довші терміни проживання на території країни. Наприклад, у Грузії, Казахстані та Киргизії кандидати в президенти мають проживати на території країни не менше 15 років, у США – 14 років, в Азербайджані й Узбекистані – 10 років.

⁸ Раніше ценз осілості в цій країні та в Австрії становив 3 роки проживання в межах виборчого округу, в Іспанії – 2 роки [21, с. 319].

⁹ Тривалий час поняття «проживання» у Швеції охоплювало вимогу бути зареєстрованим у церковному приході. Однак із прийняттям у 1991 р. нового закону про реєстрацію населення списки виборців формуються на основі списків платників податків, що проживають у комуні.

якщо вони проживають у країні не менше 10 років (при цьому в Норвегії десятирічний доміцилій вимагається безпосередньо перед виборами) [11, с. 262–263].

Ценз осілості (щодо реалізації особами свого активного виборчого права) у зарубіжних країнах виступає засобом попередження про завершення реєстрації виборців за певний час до голосування та спрямовується проти осіб, які не мають постійного місця проживання. За мажоритарної чи змішаної виборчої системи запровадження такого виду виборчого цензу полягає також у тому, що виборець має хоча б мінімально ознайомитись із проблемами місцевості, де він має голосувати, щоб доводити їх до відома кандидатів у депутати, а потім парламентаріїв, таким чином сприяючи вирішенню цих проблем. Існування цензу осілості на місцевих виборах, на переконання В.М. Шаповала, пояснюється «особливостями організації та здійснення владарювання на рівні адміністративно-територіальних одиниць, реальним залученням конкретних виборців, які проживають у їх межах, до вирішення місцевих справ» [21, с. 319].

Моральний ценз стосується реалізації громадянами України свого пасивного виборчого права та полягає в тому, що не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчи-

нення умисного злочину, якщо цю судимість не погашено й не знято у встановленому законом порядку (ч. 3 ст. 76 Конституції України). Таким чином, ця обставина є кваліфікуючою, вирішальною ознакою для позбавлення громадянина статусу суб'єкта виборчого процесу, який реалізує пасивне виборче право. При цьому умисність злочину визначається змістом конкретної норми Кримінального кодексу України, за якою кваліфікуються дії винного, і вироком суду, у якому відображено психологічне ставлення особи до вчиненого нею злочину та його наслідків.

Водночас Конституція України й вітчизняне виборче законодавство не передбачають моральний ценз для реалізації громадянами свого активного виборчого права. Тому на виборах народних депутатів України мають право голосу громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду, а також затримані й заарештовані за підозрою у вчиненні злочину. Хоча в низці країн такі категорії громадян не мають права обирати. Наприклад, ч. 3 ст. 33 Конституції Республіки Казахстан закріплює: «Не мають права обирати і бути обраними <...> громадяни, визнані судом недієздатними, а також які перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду» [15, с. 172]. Подібне правило передбачається також ч. 1 ст. 3 Акта

про народне представництво Великої Британії 1983 р., конституціями Грузії (ч. 2 ст. 28), Російської Федерації (ч. 3 ст. 32), Таджикистану (ч. 4 ст. 27) та інших держав. Згідно із ч. 2 ст. 64 Конституції Республіки Білорусь у виборах не беруть участь громадяни, визнані судом недієздатними, особи, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі. У голосуванні не беруть участь також особи, щодо яких у порядку, визначеному кримінально-процесуальним законодавством, обрано такий запобіжний захід, як утримання під вартою [22, с. 147]. Відповідно ст. 58 Конституції Мальти позбавляються активного виборчого права такі особи: а) які позбулися в судовому порядку дієздатності внаслідок психічної хвороби або визнані в Мальті такими хворими іншим чином; б) яким винесено смертний вирок будь-яким судом Мальти або які позбавлені волі таким судом строком на більше ніж дванадцять місяців; в) яких засуджено за будь-яке правопорушення, пов'язане з виборами депутатів Палати представників [15, с. 502]. В Італії та Франції злісне банкрутство є підставою для втрати активного виборчого права.

Запровадження морального цензу не є поодиноким у виборчій практиці зарубіжних країн, при цьому воно може мати інші прояви. Так, у Мексиці позбавляються активного

виборчого права особи, які зловживають наркотиками, у Нідерландах – особи, позбавлені батьківських прав. В Ісландії від виборця вимагається, щоб він вів гідний спосіб життя, мав добру вдачу та вільно розпоряджався своїм майном, тобто не був під опікою. Згідно з п. п. 4 і 6 ч. 1 ст. 38 Політичної конституції Мексиканських Сполучених Штатів права й привілеї громадян (у тому числі й виборчі права) призупиняються в разі їх бродяжництва або систематичного зловживання спиртними напоями [4, с. 332] та ухилення від суду й слідства (ст. 14 Федерального закону про політичні організації і виборчий процес) [7, с. 373]. У Туреччині не можуть бути обрані депутатами особи, засуджені до тривалого тюремного ув'язнення за здійснення тяжких злочинів, а також до тюремного ув'язнення загальним строком на рік і більше, за винятком осіб, які здійснили злочин із необережності; особи, засуджені за такі злочини, як розтрата, корупція, хабарництво, розкрадання, шахрайство, підробка документів, зловживання довірою, злісне банкрутство, а також за контрабанду, злочинну змову в підкупі посадової особи, злочини, пов'язані з розголошенням державної таємниці, участю в ідеологічних та анархічних виступах чи підбурюванні й підтримці таких дій, навіть якщо таких осіб було амністовано (ч. 2 ст. 76 Конституції Туреччини [23, с. 243]).

На Мальті право бути обраним у члени Палати представників призупиняється через банкрутство (п. «d» ч. 1 ст. 54 Конституції Мальтійської Республіки [15, с. 497]). У Великому герцогстві Люксембург також позбавляються виборчого права банкрути й утримувачі будинків розпусти. Можуть мати місце також інші форми морального цензу, які часто залежать від того, які негативні явища в способі життя членів суспільства розглядаються як несумісні з їх участю в управлінні державою¹⁰.

Окрім того, законодавство низки країн спеціально передбачає таку міру покарання, як позбавлення виборчих прав. У Фінляндії вона застосовується, якщо особа визнається винною в продажу й купівлі голосів на парламентських виборах або голосувала більше ніж в одному виборчому окрузі, а також якщо перешкоджала шляхом насилля чи погрози реалізації права голосу іншими громадянами (параграф 6 Акта про парламент). У Норвегії виборче право може бути втрачене згідно з рішенням суду за кримінальні злочини. Наприклад, згідно із загальними вимогами кримінального законодавства цієї країни як захід додаткового покарання суд може призначити так зване позбавлення в правах (*retighetstap* – бук-

вально «втрата правоздатності») за державну зраду та інші державні злочини. І воно може бути відновлене лише через 10 років після відбуття покарання. У Норвегії активне виборче право також втрачається в разі вступу особи на службу до іноземної держави та за доведеного підкупу виборців (права позбавляються як покупець, так і продавець). У Данії право бути обраним може бути втрачене за здійснення кримінального злочину, який «робить особу негідною бути членом фолькетингу»: «тяжких» злочинів, порушення банківського законодавства тощо. Водночас незначні злочини, які тягнуть за собою покарання у вигляді виправного арешту строком до 20 днів і штраф до 70 000 крон, не мають наслідком позбавлення особи виборчих прав [11, с. 261–262].

Відповідно до ст. 52 Кримінального кодексу Китайської Народної Республіки в обов'язковому порядку позбавляються політичних прав (у тому числі й виборчих) так звані контрреволюційні елементи, а також особи, засуджені до смертної кари чи пожиттєвого позбавлення волі. В Індонезії виборчого права позбавляються колишні члени комуністичної партії й пов'язаних із нею організацій, особи, які прямо чи опосередковано брали участь у «комуністичному заколоті» 1965 р.,

¹⁰ У цьому плані достатньо показовою є середньовічна практика стародавніх германців, які не дозволяли брати участь у виборах тим особам, що знеславили себе втечею з поля бою [13, с. 34].

а також обмежуються виборчі права осіб, яких було позбавлено волі строком більше ніж на 5 років.

Моральний ценз необхідно відрізнити від так званої несумісності мандату, що означає заборону особам балотуватися на посаду депутата або обіймати цю посаду, якщо вони обіймають певну посаду в органах державної влади та мають намір обіймати її далі, мають мандат будь-якого виборного органу та хочуть надалі його зберігати¹¹, займаються іншою діяльністю та планують у подальшому нею займатися. Розрізняють попередню та наступну несумісність. Перший різновид несумісності ґрунтується на тому, що особа, яка балотується до представницького органу, має залишити свою посаду до початку виборчої кампанії. Наприклад, у Бразилії міністри, губернатори й державні секретарі, які мають намір обиратися до Національного конгресу, зобов'язані залишити свою посаду за шість місяців до виборів [7, с. 375]. У Туреччині судді та прокурори, члени вищих судових органів, члени викладацького складу вищих навчальних закладів, члени Ради з вищої освіти, службовці дер-

жавних установ і представництв, які мають статус державних службовців, інші державні службовці, не наділені статусом робочих, а також військовослужбовці не можуть висуватися кандидатами в депутати, якщо не подадуть у відставку (ч. 3 ст. 76 Конституції Туреччини [23, с. 243]). Попередня несумісність спрямовується на забезпечення юридично рівних можливостей для всіх учасників виборчих перегонів.

Наступна несумісність полягає в забороні обраним депутатам обіймати певні посади, мати мандати інших представницьких органів протягом усього строку своїх повноважень. Так, Виборчий кодекс Французької Республіки забороняє суміщення, як правило, більше двох виборних мандатів, не можна бути одночасно депутатом Національних зборів і сенатором, депутатом і заступником депутата чи сенатора, членом Економічної й соціальної ради, членом урядової ради заморської території, державним службовцем (за винятком професорів – керівників кафедр або наукових досліджень, священників і представників уряду в управлінні культовими установами в трьох департаментах).

¹¹ Зарубіжним конституційним правом інколи дозволяється так зване вертикальне суміщення мандатів. Наприклад, відповідно Закону Французької Республіки від 30 грудня 1985 року особам дозволено суміщати не більше двох мандатів, отриманих шляхом виборів, що має наслідком те, що в цій країні приблизно половина парламентаріїв одночасно є «депутатами-мерами», «сенаторами-мерами». Як зазначається в літературі, таке суміщення має свої позитивні й негативні моменти. Позитивні полягають у тому, що зміцнюються зв'язки між представницькими органами, депутати вищого органу більше знають про місцеві проблеми, це сприяє також формуванню політичної еліти високого гатунку. Негативні моменти проявляються у великій завантаженості таких народних обранців, відстоюванні депутатами-сумісниками інтересів свого регіону, а не інтересів держави тощо [17, с. 463].

Депутат і сенатор не можуть виконувати керівні функції в приватних компаніях, товариствах, підприємствах, якщо їх діяльність певним чином пов'язана з інтересами держави [4, с. 332]. Стаття 54 Конституції Великого герцогства Люксембург закріплює, що мандат депутата не сумісний із такими повноваженнями: 1) члена уряду; 2) члена Державної ради; 3) члена Рахункової палати; 4) податкового інспектора або працівника бухгалтерії державної служби; 5) кадрового військового [15, с. 409].

Стаття 27 Конституції Фінляндії проголошує, що членом Едускунти не можуть бути військовослужбовці, Канцлер юстиції в Державній раді, уповноважений Едускунти, члени Верховного суду та Верховного адміністративного суду, державний обвинувач. Якщо депутат Едускунти обирається Президентом Фінляндії, призначається чи обирається на будь-яку іншу посаду, його депутатські повноваження припиняються того ж дня [23, с. 376]. Досить широкий перелік посад несумісності передбачено в ст. 54 Конституції Князівства Монако, у якій, зокрема, говориться: «Несумісні з мандатом Національної ради функція <...> радника уряду, дипломатичного чи консульського працівника, судді судів загальної юрисдикції. Несумісність також стосується генерального контролера з видат-

ків, генерального комісара охорони здоров'я, директора з бюджету й скарбництва, управляючого майном, головного інженера з публічних робіт, урядового комісара при монопольних фірмах, генерального фінансового скарбника, генерального секретаря юридичних служб, особистого секретаря Державного міністра, керівника секретаріату мерії, службовців державних законодавчих служб, службовців секретаріату міністерських департаментів, членів Вищої рахункової комісії, військовослужбовців і співробітників громадської безпеки» [15, с. 596].

В Україні також передбачається певна несумісність. Відповідно до ст. 78 Конституції України народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною чи підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової й творчої діяльності), входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства чи організації, що має на меті отримання прибутку. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України в двадцятиденний строк із дня виникнення таких обставин припиняє цю діяльність або подає

особисту заяву про складення повноважень народного депутата України [2].

Демократичний характер наступної несумісності виражається в тому, що вона спрямовується на повнішу реалізацію принципу поділу влади в межах механізму держави, сприяє професіоналізації парламентаріїв, що має наслідком більш якісну й ефективну роботу законодавчого органу.

Окрім охарактеризованих цензів (громадянства, віку, дієздатності, осілості, морального), Конституція України та Закон України «Про вибори народних депутатів України» не передбачають інші виборчі цензи для реалізації активного й пасивного виборчого права громадянами України під час виборів народних депутатів. Хоча виборча практика зарубіжних країн у цьому плані є багатоманітнішою та знає інші види виборчих цензів: ценз грамотності (освіти), майновий (податковий), професійний, статевий, національний (расовий), релігійний, родинний цензи. Розглянемо їх детальніше.

Ценз грамотності (освіти) виявляється, коли до участі в голосуванні допускаються лише ті громадяни, які мають певний мінімум освіти («уміють читати й писати»). Цей ценз мав велике поширення в ХІХ – на початку ХХ ст. Його наявність пояснювалась тим, що неграмотність перешкоджає вільному волевияв-

ленню громадян, сприяє зловживанням, маніпуляціям нечистих на руку політиканів, що в підсумку підриває основи демократії. Сьогодні ценз грамотності (освіти) розглядається як антидемократичне явище, яке завдає шкоди реалізації громадянами своїх політичних прав. За умов існування в більшості країн безкоштовної й загальнообов'язкової освіти його взагалі скасовано або значно пом'якшено. Наприклад, Конституція Еквадору 1977 р. проголошує, що голосування є обов'язковим для осіб, які вміють читати та писати, і факультативним для неграмотних осіб [6, с. 47]. Подібне положення міститься також у Конституції Бразилії 1988 р.: «Внесення до виборчих списків і голосування є обов'язковим для осіб, які досягли 18 років, та факультативним для неграмотних, громадян старше 70 років і громадян у віці від 16 до 18 років».

Більшого поширення освітній ценз набув щодо реалізації громадянами свого пасивного виборчого права, що є цілком виправданим, оскільки участь у політичному житті країни, прийняття депутатом важливих рішень державного й суспільного характеру вимагає від нього певного рівня розумового розвитку та освіти. Сьогодні цей ценз має місце переважно в країнах, що розвиваються, наприклад, у Того, Антигуа і Барбуда, Чилі, Малаві та

деяких інших [17, с. 108]. Проте необхідно зауважити, що виборче законодавство зарубіжних країн має суттєві відмінності в регулюванні цього питання. Зокрема, якщо ст. 51 Конституції Республіки Казахстан регламентує, що депутатом Сенату може бути громадянин Республіки Казахстан, який «має вищу освіту і стаж роботи не менше 5 років» [15, с. 178], то Конституція Туреччини передбачає щодо кандидатів у депутати Великих Національних Зборів умову «мати початкову освіту» (ч. 2 ст. 76) [23, с. 243], а Конституція Бразилії проголошує, що не можуть бути обраними до представницьких органів «неграмотні особи» (параграф 4 ст. 14 Конституції) [4, с. 331].

Майновий (податковий) ценз пов'язує право голосу в громадянина з наявністю в нього нерухомості, оцінюваної в певну грошову суму, або сплатою ним податків не нижче визначеної законом суми. Цей різновид цензу є найстарішим у виборчому праві. Його поява пов'язана із зародженням виборчого права та поширенням теорії виборчої здатності, одним з авторів якої був відомий французький політичний діяч Б. Констан де Ребек. Згідно із цією теорією до участі у виборах могли залучатися лише ті індивіди, які мають матеріальний добробут і належну освіту, що, зокрема, забезпечує їм свободу й незалежність під час здійснення вибору [21, с. 319].

Майновий ценз мав яскраво виражений класовий характер і значною мірою звужував електорат. Так, в Англії в результаті його дії на межі XVIII – XIX ст. активним виборчим правом володіло лише 4,4% дорослого населення країни. До кінця XIX ст. ця кількість становила 16,4%. У 1914 р. британський електорат досяг 30% дорослого населення країни, і лише після 1931 р., коли було скасовано майновий ценз, він сягнув рівня 96,6%. Згідно з Конституцією Нідерландів 1848 р. лише 12% дорослого населення мало право голосу, а після реформи виборчого права 1896 р. електорат держави зріс до 49%. У Франції в 1791 р. лише 16% дорослого населення могло брати участь у виборчому процесі, а після прийняття Конституції Франції 1795 р., якою було збільшено майновий ценз, частка виборців знизилась до 8%. Реставрація монархії у Франції в 1815 р. мала наслідком ще більше збільшення цього виборчого цензу, що привело до зменшення кількості виборців до 90 тисяч чоловік. Високий майновий ценз передбачався Конституцією Бельгії 1831 р., конституціями й виборчими законами Португалії (з 1822 р. та майже до кінця XIX ст.). У багатьох штатах США тривалий час (до 1964 р.) існував виборчий податок, і особа, яка його не сплачувала, не мала права брати участь у виборчій кампанії [12, с. 176].

Звичайно, що такий стан забезпечення виборчих прав не задовольняв різні групи населення. Тому проти майнового (податкового) цензу вели боротьбу як прості робітники й селяни, які відстоювали свої політичні права, так і інші соціальні групи населення, що являли собою демократичні сили суспільства. У ХХ ст. результати цієї боротьби почали давати результати. У різних країнах світу майновий ценз поступово скасовувався, нині його немає в жодній із країн щодо активного виборчого права громадян, і лише в деяких державах він зберігся винятково для пасивного виборчого права. Зокрема, Конституція Аргентинської Нації 1853 р. реалізацію права бути обраним на виборах сенаторів і Президента Аргентинської Республіки пов'язує з наявністю в особи щорічного доходу в розмірі 2 000 песо золотом (ст. ст. 55, 89) [24, с. 17, 29]. У Норвегії позбавляються пасивного виборчого права особи, які отримують соціальну допомогу через бідність [11, с. 262]. Згідно зі ст. 23 Конституційного акта Канади 1867 р. кандидат у члени Сенату повинен володіти «за законом чи за правом справедливості як

власник для власного користування або отримання прибутку землями чи іншими володіннями на праві вільного й загального користування або володіти для свого власного користування й отримання прибутку землями чи володіннями на праві аллодіального або вільного володіння в провінції, від якої він призначається, вартістю в 4 000 доларів окрім і зверх усіх рент, боргів, зобов'язань, іпотек, що належать чи виплачуються із цього майна» [17, с. 185].

Сутність *професійного цензу* полягає в тому, що громадяни певних професій (певного статусу) не мають права голосу або не можуть балотуватися до представницького органу влади. Так, у деяких країнах від участі у виборах відстороняються всі військовослужбовці (у Голландії) або рядовий та унтер-офіцерський склад збройних сил країни (у Перу, Панамі, Аргентині, Мексиці, Бразилії тощо). Формально це пояснюється тим, що ієрархічне підпорядкування військовослужбовців виключає свободу їх голосування¹², необхідністю усунення можливого негативного впливу військовослуж-

¹² Саме цим мотивувалися законодавці низки країн під час запровадження такого цензу в ХІХ ст. До речі, у цей період такий ценз був досить розповсюдженим. Наприклад, відповідно до Закону Франції від 30 листопада 1875 р. не могли брати участь у виборах військові (як нижчі чини, так і офіцери) та інші нестройові чини, коли вони знаходилися у своїх частинах, на своєму посту або під час виконання своїх обов'язків. У Німеччині аналогічне правило діяло відповідно до Закону ФРН від 31 травня 1869 р. для виборів у рейхстаг і Закону ФРН від 2 травня 1874 р. для виборів депутатів місцевих ландтагів. Активного виборчого права наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. позбавлялися також військові Австрії й Італії та деяких інших країн, причому заборона нерідко розповсюджувалась і на посадових осіб, яким доручалась охорона порядку. Так, в Угорщині до категорії осіб, які позбавлялися виборчого права, належали чини поліції, митної й податкової служби, в Іспанії – чини поліції тощо [25, с. 72–73].

бовців на вибори (військовий заколот, активне втручання у виборчий процес) та тим, що армія має бути поза політикою [6, с. 47].

Широкого поширення професійний ценз набув щодо реалізації громадянами свого пасивного виборчого права. Часто в літературі його ще називають невиборністю особи. При цьому розрізняють абсолютну та відносну невиборність. Абсолютна невиборність – це коли особа не має права балотуватися до будь-якого представницького органу в будь-якому виборчому окрузі. Наприклад, у Канаді такими є посадові особи, відповідальні за проведення виборів; у Туреччині – солдати й унтер-офіцери строкової служби та курсанти військових навчальних закладів¹³; у Болгарії – солдати строкової служби; у Великій Британії під час виборів до Палати громад – пери, представники духовенства, послы, військовослужбовці, особи, які працюють у поліції. У Греції не можуть висувати свої кандидатури на виборах службовці збройних сил і поліції, нотаріуси, реєстратори закладних документів, службовці агентств або організацій за участю держави (якщо вони не підуть у відставку принаймні за 18 днів до висування їх кандидатур) [17, с. 332]; у Литві – особи, які проходять службу в органах національної оборони, у системі

альтернативної служби, у поліції, в органах Міністерства внутрішніх справ і служби безпеки. У Румунії такі обмеження стосуються осіб, які були співробітниками колишньої служби безпеки чи міліції. В Албанії не можуть балотуватися до представницьких органів влади керівники органів національної охорони громадського порядку, керівники органів національної інформаційної служби всіх рівнів, солдати, які проходять строкову службу або призвані на збори в місця дислокування військових частин [7, с. 373, 377]. Відповідно до ч. 3 ст. 65 Конституції Азербайджанської Республіки обмежується право брати участь у виборах професійних військових, суддів, державних службовців [22, с. 68]. У Норвегії пасивного виборчого права позбавляються всі державні чиновники, у тому числі пенсіонери Двору короля, за винятком державних радників (це офіційний титул міністра) [11, с. 262].

Другий різновид невиборності – відносна невиборність, коли окремим особам забороняється балотуватися в певних округах. Так, Виборчий кодекс Франції передбачає, що генеральні інспектори адміністративних органів зі спеціальними дорученнями та префекти не можуть обиратися в будь-якому виборчому окрузі, що входить до

¹³ Хоча виборче законодавство цієї країни, а також Кіпру й Франції передбачає, що для здійснення пасивного виборчого права громадяни мають обов'язково пройти військову службу [13, с. 35].

складу території, на якій вони виконують або виконували останні три роки до виборів свої функції, а супрефекти й генеральні секретарі префектур не можуть балотуватися в будь-якому виборчому окрузі департаменту, у якому вони виконували свої функції або працювали останній рік до виборів [4, с. 333]. Відповідно до Конституції Мексиканських Сполучених Штатів губернатори штатів не можуть бути обрані до складу палати депутатів в окрузі підвідомчого їм штату протягом усього часу своїх повноважень і навіть у разі виходу у відставку (п. 5 ст. 55). У літературі відзначається, що якщо запровадження абсолютної невиборності є гарантуванням незалежності члена представницького органу, то відносна невиборність спрямовується на охорону свободи виборця, обмеження можливостей кандидата використати службове становище під час проведення виборчої кампанії у власних інтересах [7, с. 374]. Проте в усіх випадках порушення умов невиборності має наслідком визнання виборів недійсними та позбавлення обраного депутата представницького органу мандата.

Сутність *статевого цензу* полягає в наданні виборчих прав лише особам чоловічої статі та невизнанні їх за особами жіночої статі. Така

дискримінація жінок має витоки ще з античних часів. У XIX ст. відсторонення жінок від участі у виборах мало місце майже в усіх країнах світу. Відомий французький вчений-державознавець Л. Дюгі писав із цього приводу: «Усунення жінок від будь-якої прямої участі в публічній владі можна пояснити тільки як результат історичної еволюції; логічних обґрунтувань на користь такого відсторонення не існує. Ми не бачимо причин, з яких жінки не можуть бути так само компетентними, як і чоловіки, у вираженні національної волі. Це усунення є результатом затятого забобону, який, ми віримо, щезне в найближчому майбутньому» [26, с. 125]. І справді, на межі XIX – XX ст. на законодавчому рівні почали визнавати виборче право за особами жіночої статі. Хоча при цьому для них, як правило, встановлювалися завищені майнові, вікові й освітні цензи. До того ж жінки отримували право голосу лише на місцевих або регіональних виборах. Першою країною, яка зробила прорив у цьому напрямі, наділивши в 1893 р. жінок активним виборчим правом на виборах вищого законодавчого органу держави, стала Нова Зеландія. Її приклад взяли за основу Австралія та деякі штати США (першими такими штатами були Вайомінг (1888 р.)¹⁴, Колорадо й Айдахо). Пасивне виборче право особи жіно-

¹⁴ У деяких джерелах називається більш рання дата – 1869 р. [17, с. 342].

чої статі в 1906 р. вперше отримали у Фінляндії, у 1907 р. – у Норвегії.

На початку ХХ ст. жінки користувалися активним виборчим правом лише в шести країнах світу: Австралії, Данії, Ісландії, Новій Зеландії, Норвегії, Фінляндії (до грудня 1917 р. була автономією в складі Росії). У 1917 р. до цих країн приєдналась Росія, а трохи пізніше – інші республіки, що входили до складу Радянського Союзу, у тому числі й Україна, у якій статевий ценз було відмінено ст. ст. 11 і 12 Конституції Української Народної Республіки (далі – УНР) 1918 р. Ці норми закріплювали, що жодної різниці в правах та обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає, громадяни в УНР є рівними у своїх громадянських і політичних правах. Конституція УРСР 1919 р. також закріпила за жінками право обирати й бути обраними. У 1918 р. виборче право було законодавчо надано жінкам Великої Британії¹⁵, щоправда, за досягнення ними 30 років та якщо вони (чи їх чоловіки) володіли нерухомістю з річним прибутком не менше 5 фунтів стерлінгів (тоді як для чоловіків віковий ценз стано-

вив 21 рік). І лише в 1928 р., напередодні парламентських виборів 1929 р., уряд консерваторів здійснив чергову реформу виборчого права, надавши жінкам Великобританії рівні із чоловіками виборчі права.

4 червня 1919 р. 66-й Конгрес Сполучених Штатів Америки запропонував 19-ту поправку до Конституції США, відповідно до якої право голосу на виборах отримували жінки. 18 серпня 1920 р., коли 36 із 48 існуючих на той час штатів ухвалили поправку, її ратифікацію було завершено, і на федеральному конституційному рівні проголошувалося: «Право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинне оскаржуватись або обмежуватись за ознакою статі як Сполученими Штатами, так і окремими штатами. Конгрес має право проводити в життя зазначену статтю шляхом прийняття відповідного законодавства» [14, с. 38].

Усього за період 1917–1920 рр. виборче право було закріплено за жінками 15 країн: РРФСР, УСРР, БСРР, Австрії, Канади, Чехословаччини, Німеччини, Угорщини¹⁶, Ірландії, Люксембургу, Нідерландів,

¹⁵ Слід відзначити, що жінкам Британії виборче право було надано в результаті тривалої боротьби. Так, ще 16 березня 1904 р. палата громад 182 голосами проти 68 вотивала резолюцію депутата Мак-Ларна на користь відміни тих обмежень, які розповсюджувались на жінок у сфері парламентських привілеїв. Проте 28 червня 1904 р. палата лордів не підтримала 58 голосами (проти 38) у другому читанні законопроект, внесений лордом Бючемп, який пропонував надати жінкам право обиратися до місцевих адміністративних рад (хоча на той час вони мали виборче право на муніципальних виборах у міських і сільських приходах та на виборах до рад графств). Однак 31 березня 1905 р. палата громад вотивала за пропозицією парламентарія Шипмана білл, аналогічний відхиленому в 1904 р. палатою лордів, а 2 березня 1906 р. палата лордів навіть обговорювала пропозицію Ч. Ділька щодо наділення жінок Англії рівними із чоловіками виборчими правами. Правда, це обговорення привело до позитивних результатів лише в 1918 р. (у деяких джерелах стверджується, що у Великій Британії жінки отримали виборче право в 1919 р.) [27, с. 67].

Польщі, Швеції, Великої Британії та США. У подальшому, у 1921–1944 рр., виборче право розповсюдилося на жінок ще 14 країн (у тому числі Бразилії 1934 р., Франції 1944 р.¹⁷). Натомість в інших країнах жінки отримали це право значно пізніше: всього з 1945 р. до 1950 р. таких країн було 21 (з них у 1945 р. – Італія та Японія, у 1948 р. – Ізраїль), а з 1951 р. до 1967 р. – 57 держав світу (серед них Індія, Індонезія, Пакистан (тимчасово), Чад, Малі, Сенегал). У Швейцарії це відбулося лише в 1971 р.¹⁸, у Ліхтенштейні – у 1976 р., в Андоррі – у 1978 р. [6, с. 45; 12, с. 112–113].

І дотепер, як це не дивно, у деяких країнах існують обмеження в реалізації особами жіночої статі свого виборчого права, навіть невизнання за ними такого. Статевий виборчий ценз сьогодні має місце переважно в державах, у яких офіційною ідеологією визнається іслам, (наприклад, Йорданії, Кувейті тощо) [13, с. 31]. Обмеження виборчих прав жінок на сучасному етапі пояснюється, по-перше, тим, що зазвичай вони не

служать в армії, а тому в них відмінне від чоловічого ставлення до батьківщини; по-друге, надання права голосу жінкам має певні політичні наслідки: за своїми політичними поглядами вони є більш консервативними, ніж чоловіки, тому більше зацікавлені в збереженні статус-кво, їх участь у політичному житті країни певною мірою сприяє персоніфікації влади, оскільки вони більш підвладні особистісному впливу політичних діячів [17, с. 343].

Водночас необхідно констатувати, що в деяких країнах значно зросла частка жінок у парламентах. Наприклад, у середині 1990-х рр. жінки у Швеції становили 41% загальної чисельності членів законодавчого органу, у Норвегії та Фінляндії – 39%, у Данії – 33%, у Голландії – 30%, в Австрії – 27%, у ФРН – 26% загальної чисельності членів законодавчого органу. Натомість у Великій Британії жінки склали 17% загальної чисельності членів законодавчого органу, в Іспанії – 16%, у Франції – лише 10%, у США – 11% в Палаті Представників

¹⁶ Хоча при цьому яскраво виявлявся принцип нерівності умов участі жінок і чоловіків у виборах, який полягав у тому, що, по-перше, віковий ценз для жінок становив 30 років, а для чоловіків – 24 роки; по-друге, жінка допускалася до участі у виборах лише за умов, що в неї не менше трьох законнароджених дітей (усі мали бути живими) і вона має не менше шести класів освіти. Також виборче право отримували жінки, які жили на дохід від майна чи підприємства та мали при цьому вищу освіту.

¹⁷ Варто зазначити, що у Франції є декілька рішень Конституційної ради, які забороняють будь-яку дискримінацію щодо чоловіків і жінок під час реалізації ними свого виборчого права (зокрема, рішення від 18 листопада 1982 р. № 82-146 щодо квот за статевою ознакою та рішення від 15 січня 1999 р. щодо регіональних виборів).

¹⁸ У цій країні жінкам було надано право голосу на федеральних виборах лише після референдуму 7 лютого 1971 р. Однак довелося ще тривалий час чекати рішення Федерального суду (1990 р.), щоб полукантон Аппенцель-Іннерродден надав таке право жінкам [27, с. 68].

та 9% у Сенаті [12, с. 177], що свідчить про певні проблеми в реалізації цими державами гендерної політики. Для її подолання у виборчому праві низки країн запроваджено систему гендерного квотування – регулювання представництва жінок і чоловіків у списках кандидатів у депутати чи на державну службу. При цьому варіанти квот у цифровому вираженні є різноманітними: не існує єдиного підходу, крім спрямованості до ідеалу паритетності (50/50), який на сьогодні, за деякими джерелами, реалізовано лише в Італії, де кандидатури жінок мають скласти до 50% кандидатур у бюлетенях за пропорційною системою [28, с. 106]. Найбільш поширеною формою для скандинавських країн є співвідношення 40/60, що означає представництво в кожному інституті на кожному рівні влади не менше 40%, проте не більше 60% представників обох статей. В Аргентині співвідношення в списках кандидатів у депутати складає 30/70 (30% квоти для жінок), у Бразилії – 20/80 (20% квоти для жінок).

Такі квоти, як правило, застосовуються як перехідний механізм із метою підготовки громадської думки до усвідомлення необхідності ширшого представництва в законодавчих органах жінок. Інколи виборче законодавство може вимагати від партій висувати кандидатами певну кількість жінок. Так

робиться в системах пропорційного представництва в Бельгії й Намібії. Натомість в Аргентині існує додаткове положення, згідно з яким жінок повинні висувати на «прохідні» місця в списках. У Непалі 5% кандидатів в одномандатних округах мають бути жінками. Часто політичні партії встановлюють власні неофіційні квоти для жінок – кандидатів на парламентських виборах. Це найбільш поширений механізм забезпечення активної участі жінок у політичному житті країни, який із різним успіхом використовується партіями в багатьох країнах світу: ANC в Південно-Африканській Республіці, PJ і UCR в Аргентині, CONDEPA в Болівії, PRD в Мексиці, лейбористськими партіями в Австралії й Великобританії, а також у Скандинавії. Так, лейбористська партія на виборах у Великобританії в 1997 р. сформувала спеціальні винятково жіночі списки відібраних кандидатів, завдяки чому кількість жінок у парламенті збільшилась майже вдвічі з 60 до 119 [28, с. 106–107].

Варто зауважити, що першу систему квот для жінок апробувала в 1972 р. Швеція, унаслідок чого представництво жінок у керівництві Ліберальної партії досягло 40%. З 1987 р. політичні партії Швеції застосовують таку систему, за якою 50% кандидатів у списку партії мають складати жінки. У списку

шведської Соціал-демократичної партії почергово розташовуються чоловіки й жінки. Квоту для жінок у парламенті Норвегії запроваджено в 1976 р. Завдяки цьому Норвезька робоча партія має для жінок 40-відсоткову квоту в усіх структурах партійного апарату. Аналогічну систему використовують політичні партії Данії та Ірландії. У Данії квоти представництва закріплено з 1977 р.: Соціалістична народна партія та Соціалістична демократична партія закріплюють 40-відсоткове представництво обох статей. В Ірландії квоти на участь жінок у списках політичних партій запроваджено в 1991 р.: Робітнича партія та Партія зелених на 40% складаються із жінок. У ФРН жінкам відводиться 50% у списках Партії демократичних соціалістів і Партії зелених, Соціал-демократична партія Німеччини «резервує» для жінок місця в управлінських партійних структурах у розмірі 45% загальної чисельності, а СДПН – кожне п'яте місце. В Австрії окремі політичні партії резервують місця для жінок у своїх списках. Зокрема, з 1985 р. Соціал-демократична партія Австрії 40% місць зберігає за жінками, з 1993 р. списки «Зеленої альтернативи» на 50% формуються із жінок, з 1995 р. Австрійська народна партія резервує для них 33,3% місць [29, с. 84–89], Партія зелених відстоює також 50-відсоткове пред-

ставництво жінок у національному парламенті й органах місцевого самоврядування. Такі країни, як Пакистан, Афганістан і ПАР, мають свої системи квотування. У Пакистані 1/3 законодавчих місць на національному рівні закріплено за жінками. Законодавство Афганістану передбачає збереження 25% місць для жінок, а Південноафриканський муніципальний акт 1988 р. пропонує партіям гарантувати жінкам 50% місць у списку кандидатів на виборах у місцеві органи влади, хоча жодних санкцій за недотримання цієї квоти не передбачено. Індійський національний конгрес також успішно проводить політику висунення 20% жінок – кандидатів на виборах до законодавчих органів штатів.

У низці країн передбачено санкції за недотримання гендерного балансу під час формування представницьких органів. Наприклад, у Греції рівне відсоткове представництво обох статей у списках партій є обов'язковим на місцевих і регіональних виборах, а списки кандидатів, у яких жінок менше третини, взагалі не реєструються (однак це положення не поширюється на вибори до національного парламенту). Конституційність відповідного положення було неодноразово підтверджено Державною Радою Греції (вищим адміністративним судом), яка у своїх рішеннях № 1933

та № 1917-1929/88 вирішила, що «впровадження механізмів, спрямованих на забезпечення представництва жінок <...> не суперечить Конституції Греції, якщо такі заходи мають на меті запровадження реальної рівності чоловіків та жінок» [29, с. 83].

Відповідно до Закону Фінляндії «Про рівність жінок і чоловіків» 1987 р. квота представництва кожної статі в органах державної влади й місцевого самоврядування повинна становити не менше 40%, крім випадків, коли цю квоту може бути знижено на обґрунтованих підставах. В Італії партіям, які сприяють включенню жінок до своїх списків, держава надає фінансову компенсацію в розмірі 5%. У Бельгії з 1994 р. законодавчо закріплено положення щодо максимально можливого представництва обох статей у виборчих списках, з 1999 р. представники однієї статі не можуть становити більше 2/3 списку, а з 2002 р. перші три позиції списку не можуть займати особи однієї статі. Якщо ж партія не дотримується вимог щодо квот, частина місць у списках залишаються вакантними. У Франції після 2000 р., коли було введено паритетне законодавство, що вима-

гало від партій рівного представництва чоловіків і жінок, для того щоб закріпити рівну участь чоловіків і жінок у політичній системі країни, для партій, які не дотримувалися гендерних балансів, було встановлено фінансові санкції у вигляді зменшення їх державного фінансування, якщо відхилення від паритету становить 2% [30].

Постає питання щодо запровадження гендерних квот також у вітчизняній виборчій практиці¹⁹ (хоча б на перехідний період). Це обґрунтовується тим, що законодавче забезпечення рівного представництва обох статей, по-перше, потрібне для створення належних умов щодо подолання фактичної нерівності впливу жінок і чоловіків на політику; по-друге, дозволить жінкам набрати необхідної критичної маси голосів для прийняття ефективної участі в політичних процесах; по-третє, сприятиме усуненню недостатнього рівня представництва жінок у виборних органах.

Так, М.І. Ставнійчук зазначає із цього приводу: «Зараз державі конче необхідно законодавчо забезпечити рівність можливостей чоловіків і жінок, і тимчасова 30-відсо-

¹⁹ Причому у вітчизняній літературі все більшу популярність і підтримку отримує нова концепція рівності – концепція «рівність за отриманим результатом». Основним її аргументом є те, що відсутність формальних перепон для реалізації права не гарантує наявності рівних можливостей. Пряма дискримінація, а також цілий комплекс прихованих перепон перешкоджають жінкам отримати свою частку у формуванні політичних впливів. Тому квоти та інші «позитивні» заходи сприяють встановленню рівності за результатом. Якщо існують перешкоди для рівності, необхідно вживати компенсаційних заходів, які й будуть вважатися засобами рівності за результатом [31, с. 14].

ткова квота була б тою умовою, яка змогла б залучити жінок до активної політики». Т.Д. Мельник також наголошує, що на сьогодні неможливо гарантувати конституційний принцип рівності чоловіків і жінок, а закон про гендерне квотування став би певною гарантією цього, оскільки квотування є формою забезпечення гендерної демократії, без якої неможливо досягти соціальної демократії. Г.І. Сенік вказує на три важливі фактори, які вимагають перегляду існуючої ситуації з представленням жінок у процесі прийняття суспільно-політичних рішень: по-перше, існує необхідність дотримання принципу демократичної справедливості, оскільки несправедливо залишати жінок «недопредставленими» в законодавчому органі України, тому що вони складають більшу частину населення держави; по-друге, недопустимим є марнування людських ресурсів, а брак кваліфікованих жінок в органах влади є проявом їх марнування; по-третє, чоловіки й жінки мають різне розуміння соціальних, економічних і політичних проблем, тому представлення 52% виборців-жінок 5% народних депутатів-жінок є порушенням забезпечення представницьких інтересів. Отже, запровадження гендерних квот є одним із способів вирішення проблеми представництва жінок у законодавчому органі [32].

Незважаючи на загальносвітову тенденцію запровадження гендерних квот під час формування представницьких органів і її підтримку багатьма вітчизняними науковцями й політиками, ми не цілком розділяємо такий підхід. По-перше, введення гендерної квоти порушуватиме принцип вільного вибору, така квота обмежуватиме вибір виборців, нівелюватиме їх право обирати кого вони хочуть. По-друге, введення гендерних квот, на наше переконання, прямо суперечитиме ст. 24 Конституції України, яка гарантує рівність між жінками й чоловіками, забороняє запровадження привілеїв та обмежень за ознакою статевої приналежності. Вважаємо, що Конституція України й Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» створили належні умови для гарантування рівних можливостей щодо реалізації пасивного виборчого права як чоловіками, так і жінками. За таких умов результати виборів залежать винятково від особистих кваліфікацій і поглядів кандидатів, а не від їх приналежності до певної статі.

Хоча заради справедливості варто зазначити, що пропорційна виборча система із закритими списками надає можливість виборцям голосувати лише за кандидатів, яких їм запропонували політичні партії, а формування списків кандидатів

політичними партіями часто обмежується політичними чинниками, економічними підходами чи іншими суб'єктивними міркуваннями лідерів політичних партій, коли потенційні кандидати в народні депутати жіночої статі просто не можуть взяти участь у виборчій кампанії. Фактично домінуюча роль чоловіків у вітчизняній політиці зумовлюється також існуючими в українській практиці державотворення традиціями. Також можливості жінок дуже рідко є адекватними можливостям чоловіків. Постійна нестача жіночого представництва на виборних посадах лише посилює домінуючу роль чоловіків. Тому вихід із цієї ситуації полягає в якнайскорішій відміні закритих списків або запровадженні квот для жінок (крайній і не досить ефективний засіб), що матиме наслідком більш сприятливі умови для досягнення бажаного рівня представництва жінок у представницькому органі, хоча й не вирішить саму проблему їх представництва. Знову зауважимо, що система квотування є не досить ефективним засобом досягнення паритету між чоловіками й жінками у формуванні єдиного законодавчого органу України. Введення таких квот без застосування заходів, які сприятимуть підвищенню політичної активності жінок, їх політичної «професіоналізації», буде простою «профанацією» ідеї гендерної рівності. Тому разом

із тимчасовим запровадженням квот важливим напрямом є робота щодо політичної активізації українських жінок, чого можна досягти насамперед шляхом запровадження гендерно-орієнтованої рекрутної політики вітчизняних політичних партій.

Згідно з *національним (расовим) цензом* виборчі права належать лише особам певної національності чи раси. На сьогодні расового цензу у виборчому праві зарубіжних держав не існує. Останньою країною, яка на початку 1990-х рр. заборонила обмежувати виборчі права громадян під час формування представницьких органів за расовою ознакою, була Південно-Африканська Республіка. Натомість національний ценз у деяких країнах зберігається. Так, ст. 55 Конституції Туркменістану проголошує, що президентом країни може бути громадянин Туркменістану із числа туркменів [22, с. 435]. Відповідно до ст. 54 Конституції Князівства Монако до Національної ради можуть бути обрані виборці-монегаски обох статей віком не менше 21 року, які є громадянами Монако не менше 5 років [15, с. 435].

Релігійний ценз передбачає визнання виборчих прав лише за особами, які сповідують певну релігію. У ХІХ ст. цей ценз більше застосовувався європейськими країнами (надання виборчих прав лише католикам в

Іспанії, англіканським віруючим в Англії, винятково християнам за абсолютного позбавлення виборчих прав іудеїв у Німеччині й Румунії тощо). Проте в ХХ ст. релігійний ценз ширше використовувався вже в країнах Сходу та Азії. На сьогодні обмеження виборчих прав громадян за релігійною ознакою спостерігається в низці ісламських держав. Зокрема, для отримання пасивного виборчого права потрібно сповідувати іслам в Алжирі (під час виборів президента), Ірані (під час виборів депутатів парламенту) тощо.

Родинний ценз полягає в тому, що в низці країн обмежується пасивне виборче право та забороняється балотуватися до представницького органу членам сім'ї, близьким родичам вищих посадових осіб країни (найчастіше особи, яка обіймає посаду глави держави). В Іспанії такими є члени королівської сім'ї, внесені до громадянського реєстру, у Монако – члени князівського дому. Відповідно до п. 6 ст. 240 Конституції Гондурасу 1982 р. не можуть бути обрані Президентом Гондурасу «родичі Президента і Віце-президента, які перебували на цих посадах за рік до виборів, до четвертого коліна споріднення та другого ступеня свояцтва» [33, с. 363].

Історія виборчого права знає також інші цензи, які на сьогодні не зустрічаються або майже не застосовуються. Наприклад, **становий**

ценз («шляхетного походження») був характерним для епохи феодалізму та поширеним у період «розсіяного» суверенітету (X – XII ст.), коли основними учасниками виборів були королі, знатні представники стародавніх сімей (родів), а також у період станово-представницьких монархій (XII – XVI ст.), коли кандидатами до представницького органу влади могли стати лише особи шляхетного походження. Наприклад, кандидатами в палату громад англійського парламенту, відповідно до статуту 1445 р., могли бути лише «благородні лицарі <...> сквайри, джентльмени за народженням», тобто ті, хто належав до «шляхетного» стану як мінімум у другому поколінні [13, с. 31]. Сьогодні цей ценз, навпаки, виявляється в тому, що у Великій Британії не мають права голосу лорди, оскільки вони мають власну палату парламенту.

На початку ХХ ст. після соціалістичної революції в Російській імперії в радянських республіках мав велике поширення **трудоий ценз**. Наприклад, Конституцією РСФРР 1918 р. передбачалося, що правом обирати й бути обраним до рад користуються такі особи:

- 1) усі особи, які добувають засоби до життя виробничою й суспільно-корисною працею;
- 2) особи, зайняті домашнім господарством, та особи, які забезпечують для перших можливість працювати,

наприклад, робітники та службовці всіх видів і категорій, зайняті в промисловості, торгівлі, сільському господарстві тощо;

3) селяни та козаки-землероби, які не використовують найману працю з метою отримання прибутку;

4) солдати Червоної Армії та матроси Червоного Флоту;

5) громадяни, які увійшли до зазначених категорій, однак «втратили певною мірою працездатність» (ст. 64).

Виборчим правом особи наділялися за досягнення 18 років.

Згідно зі ст. 65 Конституції РСФРР 1918 р. позбавлялися виборчих прав та не могли обирати й бути обраними такі особи:

1) особи, які використовували найманих робітників із метою отримання прибутку;

2) особи, які жили на нетрудові доходи, наприклад, на відсотки з капіталу, доходи з підприємств, майна тощо;

3) приватні торговці, торгові й комерційні посередники;

4) монахи та духовні служителі церкви й релігійних культів;

5) співробітники й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів та охоронних відділень, а

також члени царського дому в Росії.

Звичайно, крім зазначених категорій осіб, виборчого права позбавлялися особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими чи розумово відсталими, та особи, які знаходились під опікою, а також особи, засуджені за корисливі чи порочні злочини, на строк, встановлений законом або судовим вироком [8, с. 39–40].

Проте і становий, і трудовий цензи відійшли в минуле разом зі своїми епохами.

Сучасний етап розвитку виборчого законодавства як більшості зарубіжних країн, так і України ґрунтується на ідеях свободи й рівності людини та громадянина, характеризується демократичністю, завершеністю нормативного визначення виборчих цензів. Вони можуть класифікуватися на такі, що є об'єктивними за природою (вік, дієздатність, національність, стать тощо), та зумовлені реальними потребами суспільства (громадянство, осілість, моральний аспект, грамотність (освіта), майновий стан, професія, родинні відносини тощо). Виборчі цензи не заперечують ідею загальності виборів, а чітко окреслюють електорат та осіб, які можуть претендувати на мандат представницького органу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кістяківський Б.О. Вибране / Б.О. Кістяківський. – К. : Абрис, 1990. – 512 с.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Шаповал В.М. Вибори як форма безпосередньої демократії: питання історії, теорії і практики / В.М. Шаповал // *Reforma prawa wyborczego w Polsce I na Ukrainie* / pod red. P. Steciuka i J. Buczkowskiego. – Przemysl, 2004. – S. 20–25.
4. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учебник] : в 4 т. / отв. ред. Б.А. Страшун. – М. : БЕК, 1993–1998. – Т. 1. – 1993. – 246 с. ; Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учебник] : в 4 т. / отв. ред. Б.А. Страшун. – М. : БЕК, 1993–1998. – Т. 2. – 1995. – 300 с.
5. Василик М.А. Избирательная система России : [словарь-справочник] / М.А. Василик, М.С. Вершинин. – СПб. : Изд-во В.А. Михайлова, 1999. – 208 с.
6. Игнатов В.Г. Технологии избирательных кампаний / В.Г. Игнатов, Н.П. Кутырев, С.А. Кислицын. – М. ; Ростов-на-Дону : Издательский центр «МарТ», 2004. – 272 с.
7. Сравнительное конституционное право / отв. ред. В.Е. Чиркин. – М. : Манускрипт, 1996. – 730 с.
8. Дмитриев Ю.А. Избирательное право и процесс в Российской Федерации : [учеб. пособие] / Ю.А. Дмитриев, В.Б. Израелян. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 864 с.
9. Единый европейский акт. Договор о Европейском союзе / отв. ред. Ю.Л. Борко. – М. : Право, 1994. – 244 с.
10. Устав Союза Беларуси и России // *Собрание законодательства Российской Федерации*. – 1997. – № 30. – Ст. 3596.
11. Исаев М.А. Механизм государственной власти в странах Скандинавии : [монография] / М.А. Исаев. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. – 400 с.
12. Автономов А.С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учебник] / А.С. Автономов. – М. : ТК «Велби», Изд-во «Перспектив», 2006. – 548 с.
13. Герасименко Т.В. Принципы выборов в органы государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Т.В. Герасименко ; Алтайский гос. ун-т. – Тюмень, 2003. – 243 с.
14. Конституция Соединенных Штатов Америки // *Конституции зарубежных стран* : [учеб. пособие] / сост. В.В. Маклаков. – М. : БЕК, 2001. – С. 350–480.
15. Конституции государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001– . – Т. 2. – 2001. – 824 с.
16. Дерев'янку С.М. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу: порівняльно-правовий аналіз / С.М. Дерев'янку // *Вибори та демократія*. – 2008. – № 1(15). – С. 17–24.
17. Конституционное право : [словарь] / отв. ред. В.В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001. – 559 с.
18. Конституція Республіки Македонія // *Конституції нових держав Європи та Азії* / упор. С.П. Головатий. – К. : Українська правнича фундація ; Право, 1996. – С. 40–170.
19. Конституция Австрийской Республики // *Конституции государств Европы* : в 3 т. / под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001– . – Т. 1. – 2001. – С. 40–150.

20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів сімей», частин 4 і 5 статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини 6 статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 3. – С. 3–8.

21. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : [монографія] / В.М. Шаповал. – К. : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

22. Новые Конституции стран СНГ и Балтии : сб. док. / сост. Ю.А. Дмитриев, Н.В. Михалева. – 2-е изд. – М. : Манускрипт ; Юрайт, 1998. – 666 с.

23. Конституции государств Европы : в 3 т. / под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001– . – Т. 3. – 2001. – 790 с.

24. Конституция Аргентинской Нации // Конституции зарубежных государств. Американский континент: Аргентина, Бразилия, Канада, Мексика, США : сб. – Ереван : Мхитар Гош, 1998. – С. 10–132.

25. Шалланд Л.А. Питання виборчого права: таємне подання голосів / Л.А. Шалланд // Вибори та демократія. – 2007. – № 4(14). – С. 64–79.

26. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства (репринтное воспроизведение издания 1908 года) / Л. Дюги. – пер. с франц. – О. : Юридическая литература, 2005. – 900 с.

27. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты : [учеб. пособие] / Ж.-П. Жакке. – пер. с франц. – М. : Юристъ, 2002. – 363 с.

28. Рейнолдс Е. Посібник з розробки виборчих систем / Е. Рейнолдс, Б. Рейллі ; пер. з англ. Г.І. Сенік та ін. – К. : ДП «Нора-Друк», 2003. – 167 с.

29. Вибори в Європейському союзі / за ред. Д.С. Ковриженко. – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. – 156 с.

30. Voting Counts: Electoral Reform for Canada // Law Commission of Canada, Commission DU DROIT DU Canada. – Ottawa : Minister of Public Works and Government Services, 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://docviewer.yandex.ua/?url=ya-serp%3A%2F%2Fpublications.gc.ca%2Fcollections%2FCollection%2FJ31-61-2004E.pdf&name=J31-61-2004E.pdf&c=5603a57ec1dd>.

31. Дашковська О.Р. Правове становище жінки в аспекті гендерної рівності: загальнотеоретичний аналіз : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.Р. Дашковська ; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 35 с.

32. Гендерні квоти у виборчому процесі : матер. круглого столу (м. Київ, 15 квітня 2004 р.) / Фондація відкритого суспільства, проект АМР США «Сприяння організації виборів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vybory.com.ua>.

33. Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / Г.Н. Андреева. – М. : Эксмо, 2005. – 744 с.